

Наталія Коваленко, Борис Коваленко

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

СЛОВНИК ІВАНА ОГІЄНКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті проаналізовано склад та особливості фіксації лексики літературної мови та її територіальних різновидів у «Словнику слів, у літературній мові не вживаних» Івана Огієнка; здійснено порівняння з одиницями словника української літературної мови; доведено інформативну цінність лексикографічної праці в дослідженні питань про історію становлення та розвитку літературної мови, взаємовпливів із діалектами.

Ключові слова: лексика, словник, діалект, українська літературна мова, Іван Огієнка.

Укладання словників говірок української мови завжди буде актуальним завданням діалектологів з огляду на швидкі зміни в побутуванні окремих груп лексики та фраземіки, глобальний науковий поступ, епохальні суспільні зміни, рівень високої освіченості та надзвичайної мобільності населення. Окрім того, нові дані з різних ареалів можуть підтверджувати, уточнювати або спростовувати висновки про територію поширення, варіації, інновації чи архаїзацію мовленевих одиниць, нові рівні взаємовпливів діалектної та літературної мови.

Окрім польових досліджень, матеріалом для поповнення емпіричної бази української діалектології слугують і художні тексти, етнографічні та фольклорні записи, епістолярії.

Використання діалектної лексики в художній літературі здавна привертало увагу дослідників і в наш час не втратило своєї актуальності. Якщо наприкінці XIX ст. – початку XX ст. діалектизми в художніх текстах вживалися природно як власне номінації (автори послуговувалися рідною говіркою), то в сучасних творах такі **мовні засоби** – елементи художньо-естетичного зображення дійсності. Тому особливо зростає роль наукових досліджень із проблем функціонального навантаження діалектних мовних номінацій.

Важко назвати письменника, творчість якого, мовне тло більше чи менше не були б позначені колоритом рідного для нього говору. Маємо чимало праць науковців (С.П. Бевзенка, П.Ю. Гриценка, С.Я. Ермоленко, М.Ф. Станівського, Б.О. Коваленка, Г.О. Козачук, Й.О. Дзендзелівського, І.Г. Матвіяса, В.В. Грещуката ін.), присвячених функціональним можливостям діалектної лексики у творчості окремих майстрів української літератури (І. Франка, В. Стефаника, М. Черемшини, М. Коцюбинського, Лесі Українки, А. Свидницького, С. Руданського, М. Стельмаха, М. Матіос).

У сучасній лексикографії спостерігаємо пильну увагу до діалектної лексики та фраземіки в мовній палітрі письменників, які послуговуються у своїх творах діалектизмами, фразеологізмами (літературними і локальними), етнографізмами, розмовною та просторічною лексикою тощо. Тому дослідники діалектних різновидів української мови намагаються доповнити загальну базу діалектної лексики, залучаючи і тексти художнього мовлення. Прикладом такої праці є «Словник західнополіських діалектизмів у художній літературі» Г.Л. Аркушина [2], де на матеріалі творів письменників (і класиків, і сучасників), які представляють Західне Полісся (Леся Українка, М. Олійник, В. Лазарук, В. Лис,

В. Гей та ін.), укладено реєстр власне лексичних, фонетичних, словотвірних і семантичних діалектизмів ареалу. Матеріали словника суттєво доповнюють реєстр західнополіських діалектизмів [1], уможлиwiająчи, таким чином, зіставні дослідження української та й слов'янської діалектології загалом.

Словник «Фразеологізми та паремії Чернівеччини», укладений викладачами Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича [6], презентує змішаний тип подання матеріалу: дані записів живого народного мовлення з території Чернівецької області та вибірка сталих виразів із творів буковинських письменників (І. Вільде, О. Кобилянської, О. Маковея, М. Матіос та ін.), публіцистики та наукових праць. З метою систематизації фразеології ареалу укладачі описали і вузькодialeктні вирази, і літературні, що уможлиwiająє ґрунтовні діалектологічні дослідження з проблем територіального поширення, варіацій та синонімії на різних мовних рівнях.

Метою нашого дослідження є аналіз складу та особливостей вживання лексики літературної мови та її територіальних різновидів, поданих у «Словнику слів, у літературній мові не вживаних» Івана Огієнка, порівняння з одиницями словника української літературної мови.

Загальновідомо, що основою української літературної мови стала мова «київо-полтавська, цебто мова Когляревського, Основ'яненка, Шевченка, М. Вовчка, Куліша, Старицького, Грінченка й ін.» [4, с.4], а тому Іван Огієнко у «Словнику слів, у літературній мові не вживаних» спирається на зразки мовних форм саме цих письменників, визначає їх як норму соборної мови і подає першими у словникових статтях. Мовознавець наголошував на сильному впливові живого територіального мовлення у той час, а особливо на території західної України. Значне поширення паралельних форм лексем із різних говірок і стало причиною укладання такого словника на допомогу «працівникам українського слова» для «потреб державного й культурного життя», для вироблення загальнолітературних норм.

Сьогодні, майже за 90 років з часу укладання, словник І. Огієнка має надзвичайну інформативність для діахронних досліджень як літературної, так і діалектної лексики, аналізу шляхів розвитку української мови на багатьох рівнях, стійкості чи тимчасовості побутування іншомовних слів, підґрунтям (а подекуди поясненням) змін у новому правописі 2019 року та ін.

Цікавими для дослідження є діалекти різних рівнів (фонетичні, лексичні, морфологічні), які подані у словнику в дужках поряд із запропонованими літературними нормами і є свідченням тогочасного активного їх вживання. У передмові І. Огієнко наголошує, що «... для дослідника української живої мови слова в дужках – дуже часто матеріал надзвичайно цікавий і цінний» [4, с.5].

Прикметними, наприклад, є:

- 1) зафіксовані варіанти вживання твердого [р] перед голосними: *вирятувати* (*виратувати*), *байстриук* (*байструк*), *вітряк* (*вітрак*);
- 2) протетичний [г]: *вулиця* (*гулиця*), *Умань* (*Гумань*);
- 3) протетичний [в]: *охрестити* (*вхрестити*), *оженити* (*вженити*), *обіцяти* (*вбіцяти*), *оборона* (*вборона*), *горобець* (*воробець*);
- 4) відсутність подовження приголосних: *волосся* (*волося*);
- 5) вживання [в] на місці [л]: *горілка* (*горівка*), *гвалт* (*гвавт*), *русалка* (*русавка*);
- 6) відсутність африкат у усному мовленні: *бджола* (*бжоло*), *дзеркало* (*зеркало*), *джерело* (*жерело*), *саджати* (*сажати*);
- 7) явище «окання»: *буханець* (*бохонець*), *бузок*, *буз* (*боз*), *оцет* (*оцот*), *парубок* (*паробок*), *бузина* (*бозина*), *мачуха* (*мачоха*);
- 8) наявність вставних [л'], [н'] після губних приголосних: *м'який* (*мнякий*), *здоров'я* (*здоровля*), але І. Огієнко як літературну норму запропонував

уживати *відіпняти*, а не діалектну *відп'ясти*, натомість словник сучасної літературної мови фіксує форми *відіп'яти*, *відіпнути* [5, с.587].

Серед лексичних діалектизмів натрапляємо на такі, що й досі активно побутують у мовленні старших людей: *свиня (безрога)*, *стрічка (бинда)*, *втече (втікне)*, *вискубати (вимикати)*, *базікати (згуротити)*, *волошка*, *васильки (блават)*, *вареник (пиріг)*, *сорочка (кошуля)*, *півень (когут)*, *кислий (квасний)*, *шлунок (жолудок)*, *заступ (рискаль)*.

У матеріалах словника знаходимо лексеми, які втратили ознаки територіальності й уже декодифікуються як літературні, наприклад: до лексем *в'язи*, *шия* І. Огієнко подає діалектну, не бажану до вжитку, форму *карк*, а в одинадцятитомному словнику української мови слово *карк* не позначено як діалектне, а, отже, є літературною нормою: 1) задня частина шії з верхньої частиною хребта; зашийок; 2) те саме, що *шия* [5, 4, с.106]. Так само в сучасній українській мові вживається назва *верета* у значенні *рядно*, а ознаки діалектності воно має лише в значенні 'різнокольоровий килим з грубої вовни' [5, 1, с.329]. І. Огієнко визначає унормованою форму *дишель*, а діалектною *дишло*, у СУМі ці номінації подано як загальноновживані синоніми – товста жердина, прикріплена до передньої частини воза або саней, що використовується для запрягання коней і допомагає правити ними [5, 2, с.292]. Так само укладач не радить вживати слово *кочерга*, а послугоуватися формою *коцюба*, хоч обидві номінації описані в словнику української мови без обмежень у використанні: *коцюба* – знаряддя у вигляді насадженого на держак залізного прута з розплесканим і загнутим кінцем для перемішування палива в печі й вигрібання з неї жару, попелу; кочерга [5, 4, с.314]; визначення лексеми *присуд* як норми і *винок* як діалектне у словнику 30-років ХХ ст. уже не актуальне сьогодні: обидва слова є загальноновживаними у літературній мові українців [5, 8, с.51; 1, с.475].

Змінилася історія номінацій *мана* (як літературної норми в І. Огієнка) і *видво* як діалектизму, тому що сучасний словник літературної мови із ремаркою *книжне* фіксує *видво* – те, що видно, що сприймається зором; видіння; примара [5, 1, с.386], і *мара* – істота або предмет, що уявляється комусь; привид, примара; з ремаркою *розмовне* – міфічна істота, найчастіше в образі злої потворної чаклунки; уособлення нечистої сили [5, 4, с.625]. Так само слово *кпни*, яке не радить вживати І. Огієнко, в словнику української мови позначено як *розмовне*, а літературним варіантом є *глузувати* [5, 2, с.87]. У парах рекомендованих/нерекондованих форм *пlachка (плакальниця)* – на сьогодні діалектним є саме *пlachка* [5, 6, с.572]; *пляшка (фляшка)*, *корж (плячок)*, *порічки (порички)* – слів *порички*, *фляшка*, *плячок* взагалі немає у словнику літературної мови. До застарілої лексики віднесено назву *порон* у сучасному словнику [5, 7, с.282], а в словнику І. Огієнка – це унормоване слово, на відміну від *пором із* позначкою *архаїчне, завершене*.

Із метою утвердження соборної української мови І. Огієнко працював не тільки над виявленням місцевих слів і форм, застарілих назв, тобто таких, яких не розуміють чи не знають на певній території, а й іншомовних запозичень, особливо з польської та російської мов. Саме тому в аналізованому словнику є спеціально марковані слова (позначки *рс* – з російської мови, *п* – з польської), яких потрібно уникати у спілкуванні, професійній діяльності, освіті тощо. Імперська програма Росії з асиміляції народів позначилися великою кількістю запозичень з російської мови, виворенням суржиків, наприклад: *вартовий (дежурний)*, *денний (дневний)*, *двері (двер)*, *лукавий нещирий (дволичний)*, *Дніпро (Дніпр)*, *дзьоб (клюв)*, *доповідь (доклад)*, *дражнити (дразнити)*, *дурень (дурак)*, *дуна (ехо)*, *голка (ігла)*, *павук (паук)*, *помилка (ошибка)*.

Те, що у мовленнєвому словнику західноукраїнської інтелігенції можна почути полонізми, мовознавець пояснює тривалими співжиттям народів, наприклад: *крамниця (склеп), розкидати (розтручувати), розділ (діл)* у книжці, *ночи (нецьки), поки (занім), запис (вписи), сірник (запалка), зрадити (зраджа-ти), коробка (пуделко)*. Зауважимо, що СУМ декодує слова *склеп, нецьки* як діалектизми [5, 5, с.402], а *запалка* як застаріле [5, 3, с.241].

Прикметним є подання як унормованих вимов слів *бандероля, ваніля, анекдота, бензина, гіпноза, девіза*, що мають іншомовне походження.

Спостерегаємо, що складнощі в той час були і з уживанням форм займенників, наприклад: *все (всьо), всього (всего), всьому (всему), кожний (кождий)*; числівників: *двісті (двіста), восьмеро (осьмеро), перший (первий); прислівників: звідти (відтам), скоріше (скорше), рівно (гладко), дуже (барзо), всюди (всюда)*.

Рекомендації словника і тепер можуть слугувати довідником зі стилістичного вживання окремих лексем, їх форм, сталих мовних виразів, наприклад: *підбивати підсумки, насамперед (перш за все), брати до уваги, ставати на заваді, даватися взнаки*.

У південно-західних діалектах вживаються двоякі форми інфінітива – на *-ти* і на *-чи*. Зауважимо, що частіше вони, за свідченням дослідників, трапляються у західній частині подільсько-волинських говірок *-чи (-ичи, -гчи) (печи, стричи, помочи, помошчи* та ін.) та в галицько-буковинських і карпатських говорах, де ці давні форми на *-чи* від дієслів з основою інфінітива на [z], [k] виступають більш-менш послідовно (*бічи, беречи, мочи, печи* та ін.), у той час як від дієслів з іншою основою звичайними є форми на *-ти* (*нести, вести, знати, ревати* та ін.) [3, с.127]. У словнику І. Огієнка зафіксовано такі давні форми як діалектні: *допекти (допечи), бігти (бічи), припекти (припечи), приректи (приречи), палити (жечи, жегчи)*.

Про вживання на початку ХХ ст. різних за походженням фразеологізмів також засвідчено матеріалами словника, зокрема І. Огієнко подає приклади вживання ремінісценцій античності: *Авгійові стайні* [4, с.7], *Гордіїв вузол* [4, с.24], *Дамоклів меч* [4, с.26]; народні фразеологізми: *ставити питання руба* [4, с.91], *про людське око* [4, с.84], *блукати світами* [4, с.11], *різок дати* [4, с.13], *зробова тиша* [4, с.25], *впадає в очі* [4, с.44], *стати в пригоді* [4, с.99]; паремії: *аби сила, праця буде* [4, с.7], *над смерть біди не буде* [4, с.11], *що далі в ліс, то більше дров* [4, с.120].

Отже, записи та опрацювання лексики та фразеології говорів української мови, як і інших слов'янських, завжди будуть актуальними завданнями через лінгвальні та позалінгвальні чинники змін їх лексичного та фразеологічного складу. Словники говіркового мовлення мають особливі параметри лексикографічного опису одиниць: відбір матеріалу, декодування значення, інтерпретація емоційно-експресивних значень, принцип розміщення матеріалу, ілюстративний матеріал.

За майже дев'яностолітній відтин часу в українській літературній мові відбулися значні зміни у слововживанні: окремі діалектизми ввійшли до складу літературної мови або зазнали архаїзації, інші мають статус розмовних чи просторічних. Завдяки зіставним дослідженням із сучасними словниками можемо засвідчити й «утримування» діалектності деяких номінацій.

Список використаних джерел:

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. 2-е вид. переробл., випр. і доп. Луцьк, 2016. 648 с.
2. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських діалектизмів у художній літературі. Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2018. 268 с.
3. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 246 с.
4. Огієнко І. Словник слів, у літературній мові не вживаних. Нью-Йорк, 1973. 154 с.

5. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970-1980.
6. Фразеологізми та паремії Чернівецьчини: матеріали до словника / укл.: Г. Кузь, Н. Руснак, М. Скаб, Л. Томусяк. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2017. 352 с.

Ukrainian lexicography has extensive experience in compiling phraseological material since the end of the XVIII th century. Records and studying the vocabulary and phraseology of the Ukrainian language dialects, like other Slavic languages, will always be a topical task because of the lingual and extra-lingual influences on languages development.

Ivan Ohienko's «Dictionary of words, not used in literary language» is extremely informative for diachronic studies of both literary and dialect vocabulary, analysis of the ways of Ukrainian language development on many levels, stability and temporality of foreign words existence.

In the article it has been studied that in order to establish an inclusive Ukrainian language, I. Ohienko worked not only on identifying the use of local words and forms, obsolete names (which are not understandable or is not known on a certain territory), but also foreign language borrowings, especially from Polish and Russian languages, was aware of the importance of studying of the formation of lexical and phraseological composition of literary language, the solution of problems of understanding the types of interrelations of territorial and national. The informative nature of the dictionary made it possible to fulfil a comparative analysis with modern literary norms and to reveal significant changes in the usage of words: 1) certain dialectisms became part of the literary language or were archaized; 2) others have the status of spoken or colloquial; 3) a number of words contain signs of dialectality.

Key words: vocabulary, dialect, Ukrainian literary language, Ivan Ohienko.

Отримано: 24.09.2019 р.

УДК 811.161.2'367

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.35-41

Раїса Козак

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ТИПОЛОГІЧНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СИНТАКСИЧНОЇ ЕКСПРЕСИВНОСТІ ПОРІВНЯНЬ У МОВОТВОРЧОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті проаналізовано синтаксичну експресивність порівнянь як етнокультурну характерну ознаку мовотворчості Івана Огієнка. Зазначено, що порівняння є особливим типом синтаксичної семантики, глибоко синтаксичною категорією. Авторка переконано доводить, що логіко-лінгвістичний підхід дозволяє адекватніше вивчити механізми формування синтаксичних структур із семантикою порівняння.

Ключові слова: порівняння, порівняльний зворот, синтаксична категорія, порівняльна семантика, етнокультурна специфіка порівняння, синтаксична експресивність, мовотворчість Івана Огієнка.

*Все пізнається у порівнянні
(Народна мудрість)*

Уся діяльність людини пов'язана із порівнянням. У повсякденному спілкуванні в основі порівняння перебуває суб'єктивна оцінка, і тому існують зо всім різні способи його вираження.